

14. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко, Ю. П. Богущький. — К. : Генеза, 2005. — 592 с.
15. Шейко В. М. Культурологічні трансформації в сучасній Україні: стан та перспективи / В. М. Шейко, О. В. Кравченко // *Культура України : зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. — С. 5–16.
16. Флиер А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособ. для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также для преподавателей культурологии / А. Я. Флиер. — М. : Академический проект, 2000. — 496 с.

Надійшла до редколегії 04.03.2010 р.

УДК 94(100)“06/09”

О. О. ТОРТИКА

АРАБО-ПЕРСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРИЧНА ТА ГЕОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ХАЗАРІЇ

Вивчено, класифіковано та піддано критиці джерела арабо-перського походження з точки зору можливостей їх використання щодо реконструкції історії Північно-Західної Хазарії.

Ключові слова: *координати, маршрути, річкові шляхи, геополітичні процеси.*

Изучены, классифицированы и подвергнуты критике источники арабо-персидского происхождения с точки зрения возможностей их использования в целях реконструкции истории Северо-Западной Хазарии.

Ключевые слова: *координаты, маршруты, речные пути, геополитические процессы.*

The sources of the arabian-persian origin's are investigated, classified and subjected to criticism from the point of view of opportunities their use with the purposes of reconstruction the history of Northwest Khazaria.

Key words: *coordinates, routes, river ways, geopolitical processes.*

Актуальність обраної теми щодо вивчення ранньосередньовічної історії Східної Європи, зумовлена, в першу чергу, тим, що найчисленнішими й найінформативнішими з точки зору відображення хазарської історії, державного устрою Хазарського каганату, його населення, господарства, релігії та ін. є твори арабо-перських авторів. Безпосередніх відомостей про

Північно-Західну Хазарію в них немає, принаймні, вони невідомі сучасній науці, але інформація контекстного, історико-географічного й етногеографічного змісту про населення Східної Європи IX–X ст. у них наявні. Найчастіше ці відомості унікальні, не мають аналогій та є єдиним згадуванням про ту або іншу подію, народ, явище й ін.

Мета статті — усебічний джерелознавчий аналіз середньовічної арабо-перської географічної й історичної літератури з точки зору її використання щодо дослідження історії Хазарського каганату та в процесі реконструкції її регіональних аспектів, зокрема історичної географії, етнополітичної та соціальної структури, ролі в міжнародних торговельних відносинах алаано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії. Розглядатимуться праці представників т.з. «математичної географії», «описові» твори та «дорожники», здобутки «класичної» арабської географії, історичні праці на кшталт «Історій війн (або завоювань)», які, в цілому, були написані в період з IX по XII ст., але присвячені подіям VII–X ст.

У статті використані дані письмових джерел, перекладених європейськими мовами й опублікованих професійними філологами-сходознавцями. Це: А. Я. Гаркаві, Д. А. Хвольсон, П. К. Коковцов, В. В. Бартольд, І. Ю. Крачковський, А. П. Ковалевський, В. М. Бейліс, В. Ф. Мінорський, А. Н. Поляк, А. П. Новосельцев та ін. Серед сучасних дослідників необхідно виділити О. Г. Большакова, Т. М. Калініну, І. Г. Коновалову, Д. Є. Мішина. Їх праці відбивають новітній рівень досліджень, розвитку методики й методології.

Серед арабо-перських авторів, які використовували певні відомості про Східну Європу, першим як хронологічно, так і за значенням його праці варто назвати Мухамада Ібн Мусу аль Хорезмі (перша третина IX ст.) [13, с. 11–107]. У своїй «Книзі картини Землі» він частково копіює, а частково переосмислює дані «Альмагесту» і «Географічного керівництва» Клавдія Птолемея (II ст. н. е.). Праця аль Хорезмі належить до напряму так званої астрономічної географії й не містить описів місцевостей, котрі нас цікавлять, а лише таблиці з координатами географічних об'єктів і населених пунктів [23, с. 94–96]. Ці координати часто відрізняються від координат Птолемея, а географічні назви подані або в арабській, або в архаїчній античній формі [13, с. 78–82; 15, с. 108]. На думку В. М. Бейліса, у даних по картографії Східної Європи в аль Хорезмі не знайдено реальних свідчень його обізнаності з географією Причорномор'я [3, с. 21–22]. Можливо, як припускає Т. М. Калініна, віддалення і протиставлення в просторі Чорного й Азовського морів в аль Хорезмі можна пояснити використанням даних різних інформаторів цим арабським автором: одні описували річкові шляхи, що зв'язували північ та південь Європи, інші — морські, які проходили вздовж північного берега Чорного моря. Також IX ст. датується праця астронома й географа аль Фергані [3, с. 22].

Наступним автором, що продовжував традицію книжкової, астрономічної географії в арабів, був аль Баттані (852–929 р.). До нашого часу

дійшли розроблені ним астрономічні таблиці «аз-зіж ас-сабі», які містять географічні описи, що походять від зміненої греко-сирійської версії праці Птолемея [23, с. 100–103].

До напрямку астрономічної географії можна прирахувати також географічний трактат «Чистих братів» — наукової громади, що існувала в Басрі з початку і по 80-і рр. Х ст. [11, с. 196]. Його автори або не знали, або ігнорували точніші й докладніші відомості «описової географії» про Чорне море та його басейн. Таким чином, навіть у Х ст., у період розквіту «класичної арабської географії», освічена близькосхідна інтелігенція продовжує будувати свої погляди про Всесвіт на ґрунті давно застарілих, хоча й авторитетних книжкових знань.

Першим арабським «дорожником» [15, с. 110] вважається «Книга шляхів і держав» Ібн Хордадбеха (40-і або 80-і рр. IX ст.) [5, с. 129], якого зазвичай приєднують до напрямку «описової географії». Серед численних відомостей, зібраних цим автором про населену частину Всесвіту, найбільший інтерес у контексті розглянутої теми викликає опис маршруту купців-русів: «Якщо говорити про купців ар-рус, то це один з різновидів слов'ян (сакаліба). Вони доставляють заячі шкурки, шкурки чорних лисиць і мечі з найвіддаленіших [окраїн країни] слов'ян (сакаліба) до Румійського моря. Володар Ар-Рума стягує з них десятину. Якщо вони відправляються по Танаїсу — ріці слов'ян (сакаліба), то проїжджають мимо Хамліджа, міста хазар. Їх володар також стягує з них десятину. Потім вони відправляються по морю Джудржан...» [7, с. 124; 12, с. 71].

Існують численні трактування маршруту, описаного в цьому повідомленні, але останнім часом переважає такий варіант його реконструкції: в IX ст. купці-руси спускалися по Дніпру в Чорне море, потім проходили Керченську протоку й Азовське море, виходили в устя Дону, перетинали Волго-Донську переволоку й потрапляли на Волгу і Каспій [15, с. 113–115; 19, с. 112; 27, с. 57, 178].

Слід зазначити, що відомості про витоки Дону в арабо-перській географічній літературі були неточними. Останнє зумовлено загальними поглядами на устрій Всесвіту, в першу чергу, тезою про зв'язок усіх морів, які нібито є затоками «Навколишнього океану», а також ідеєю про існування водного шляху, що з'єднує «Північний Океан» і Чорне море [31, с. 199]. На думку Т. М. Калініної, «відомості про ріку Танаїс увібрали інформацію про водні артерії півночі Східної Європи, книжкові дані про Танаїс як східну межу Європи й реальні дані про нижню течію Волги, внаслідок чого в книзі Ібн Хордадбеха використано поняття про єдину водну артерію, що з'єднує північ і південь Східної Європи» [14, с. 89].

Ібн аль Факіх аль Хамадані у своїй «Книзі країн» (903 р.), описуючи маршрут слов'янських купців, частково повторює Ібн Хордадбеха, але, водночас, уводить до обігу нові географічні поняття. Ібн аль Факіх повідомляє:

«Слов'яни (сакаліба) їдуть до моря Рум, і бере з них володар Рума десятину; потім випливають вони по морю до Самкуша єврейського; далі вони направляються в країну слов'ян (сакаліба) або переходять із моря слов'янського в ту ріку, що називають Слов'янською рікою, для того, щоб пройти в затоку (або рукав? — халідж) Хазарський (аль-хазар), і там з них бере десятину володар хазар; потім припливають вони до моря Хорасанського...» [6, с. 251; 12, с. 75; 29, с. 292].

Як вважає Т. М. Калініна, хазарське місто Хамлідж, про яке писав Ібн Хордадбех, у аль Факіха замінено словом халідж — «канал», «протока» або «затока» з епітетом аль-хазарі — «хазарський» [16, с. 41–42]. Можливо, що маються на увазі Керченська протока й Азовське море, оскільки саме тут перебувало місто Самкарш (Самкуш-єврейський) — Таматарха, в яке потрапляли слов'янські купці з Румійського (Чорного) моря [14, с. 95].

Таким чином, у ранній арабо-перській літературі, до X ст., відсутні будь-які позитивні знання про Дон. Дон описаний украй абстрактно, як частина якогось великого водного шляху. Навіть у тих випадках, коли йдеться про реально існуючі торговельні маршрути, що проходили через Керченську протоку й Дон, ці відомості отримані з інших рук, позбавлені точності й чітких географічних орієнтирів. Усе це свідчить про те, що ці водні маршрути не були освоєні мусульманським купецтвом, перебували поза межами його постійних інтересів.

Ранні відомості ісламського світу про Східну Європу, досвід першого знайомства з її народами, насамперед хазарами, є у авторів історичних праць, т. зв. «Книг завоювань» або загальноісторичних трактатів, у яких також йшлося про арабську інтервенцію на Кавказі й у північному Передкавказзі. Це: Халіфа Ібн Хаййат¹, аль Балазурі², ат-Табарі³, аль Куфі⁴, аль Йа-кубі⁵, Ібн аль Асір⁶ та ін. Праці цих авторів надають відомості, насамперед, про центри геополітичного тяжіння Хазарського каганату, основні території мешкання хазар, столицю держави й ставки кагана, розташовані в Прикаспійському Дагестані або степах Східного Прикаспія. Зазначені відомості необхідні щодо реконструкції характеру ранньої (кінець VII — початок VIII ст.) хазарської присутності в Дніпро-Донському межиріччі, інтенсивність якої іноді дещо перебільшується [1, с. 183, 185].

Розповіді арабів про ранні етапи історії хазар, насамперед про війни з ними, містять і деякі фрагментарні дані про систему влади в каганаті, про способи комплектації армії, наявність у ній елітних частин, формування в кочовому хазарському суспільстві соціальної нерівності, соціальної верхівки, служивої знаті. Усе це важливо для розуміння еволюції системи управління в хазарській державі, насамперед володарювання окраїнними, прикордонними територіями, населеними іноплеменниками. Саме як таку територію можна розглядати і Північно-Західну Хазарію.

Новий рівень поглядів на відому й населену людьми частину Всесвіту демонструють автори, які належать до «класичної» школи арабської

географії. Основні праці, що надають уявлення про цю школу та погляди її авторів, були написані в X ст. І. Ю. Крачковський зауважував, що саме до цього періоду «... можна прирахувати й апогей арабської географічної літератури в її творчій лінії самостійного розвитку» [24, с. 171].

Важливі відомості про населення Східної Європи в IX ст. є в тексті, відомому серед фахівців під умовною назвою «Анонімна записка про народи Східної Європи» [17, с. 204]. Цей текст не існує як окремий цілий документ, а міститься з різним ступенем повноти в працях декількох арабо-перських авторів X–XVII ст. Автор «Анонімної записки» понині не встановлений, хоча є припущення, що її походження може бути пов'язане з Ібн Хордадбехом або аль Джейхані [17, с. 204–205; 27, с. 50–51]. Цінність «Анонімної записки» полягає в тому, що в ній містяться досить докладні й іноді доволі точні описи місця мешкання, відповідних шляхів пересування, побуту та звичаїв, державного устрою хазар, буртасів, печенігів, угрів і слов'ян. Утім, усі ці відомості потребують ретельного аналізу та дуже обережної інтерпретації.

Т. М. Калініна зауважує, що найповніше текст «записки» репрезентований у працях Ібн Русге' (початок X ст.) та Гардізі⁸ (XI ст.), Мутаххара Ібн Тахір аль Макдісі (друга половина X ст.), аль Бакрі (XI ст.), аль Марвазі (кінець XI — початок XII ст.), Ахмада Тусі (друга половина XII ст.) й ін. [17, с. 204]. На думку Д. Є. Мішина, найбільшу цінність мають тексти Ібн Русге, Гардізі, аль Марвазі й Шукруллаха аль Фарісі, а також аль Бакрі. «Худуд аль-алам» же, навпаки, містить здебільшого авторську інтерпретацію відповідних даних, які в результаті значно спотворюються [27, с. 53].

Текст «Анонімної записки» в переказі різних арабо-перських авторів неодноразово перекладався на європейські мови й піддавався науковому аналізу. У більшості випадків фахівці звертали увагу на відомості про русів і слов'ян [17, с. 204–216; 27, с. 50–60; 29, с. 294–313]. Також переважно на матеріалах «Анонімної записки» побудовані різноманітні гіпотези про етнічну належність буртасів, їх локалізацію та навіть ідентифікацію з населенням лісостепового (аланського) варіанта салтово-маяцької археологічної культури VIII–X ст. Нещодавні екскурси Т. М. Калініної та Д. Є. Мішина, присвячені здебільшого інтерпретації відомостей про слов'ян — «ас-сакаліба», містять кілька цінних міркувань з приводу мешкання кочових народів — угрів, печенігів, гузів — та хронологію їх переміщень східноєвропейським степом [17, с. 207–210; 27, с. 54–57]. Відповідно, дані «Анонімної записки» у варіантах, наведених в Ібн Русті, Гардізі, аль Бекрі, «Худуд аль Алам» та ін., мають бути використані, насамперед щодо вирішення питання про локалізацію й ідентифікацію буртасів, а також давно заплутаної проблеми наявності (чи відсутності) активних торгових відносин між лівобережними слов'янами та країнами мусульманського сходу у VIII–IX ст.

Докладні й доволі достовірні дані про цей регіон у хазарський час наводить також аль Мас'уді⁹, який писав у 30–50-і рр. X ст. Водночас відомості

про географічні об'єкти в цього автора не завжди чіткі і зрозумілі. Так, наприклад, в одному з місць своєї праці він пише про Танаїс, зовсім не пов'язуючи його устя з Азовським морем: «Між великими і відомими річками, що впадають у море Понтус, є одна, названа Танаїс, що приходить із півночі. Береги її населені численними народами слов'янськими й іншими народами...» [6, с. 140–141; 10, с. 18]. У цьому разі Дон (Танаїс аль Мас'уді) впадає безпосередньо в «Понтус» — Чорне море, що, як відзначалося, досить типово для географічних поглядів арабо-перських авторів.

Заслуговує на увагу й описаний аль Мас'уді маршрут походу русів на Ардебіль і Баку (912/13 р.). «[Минуло трохи часу] після 300/912 р. близько 500 кораблів їх (русів — О.О. Т.) прибуло в протоку Нітаса, з'єднану з Хазарським морем. Тут знаходяться добре споряджені люди хазарського царя. [Їх завдання] чинити опір кожному, хто йде із цього моря або з тієї сторони землі, яка простирається від Хазарського моря до моря Нітас.... Коли кораблі русів доплили до хазарських військ, розмішених на вході в протоку, вони знесли з хазарським царем [просячи дозволу] пройти через його землю, спуститися вниз по його ріці, увійти в ріку (канал, на якому розташована їх столиця?) і в такий спосіб досягти Хазарського моря... Він дозволив їм зробити це, і вони ввійшли в протоку, досягли устя ріки [Дону] і стали підніматися по цьому рукаві, поки не добралися до Хазарської ріки (Волги), по якій вони спустилися до міста Атіль і, пройшовши повз нього, досягли устя, де ріка впадає в Хазарське море...» [25, с. 198–199]. У цьому уривку не тільки описаний шлях через Керченську протоку до Дону й далі на Волгу та Каспій, але і засвідчено факт існування хазарського гарнізону, що закривав цей шлях для русів.

На думку В. В. Бартольда, яка ґрунтується на повідомленні аль Мас'уді про похід русів на Каспій, руси прибули із Чорного моря в Азовське. Переговори з хазарами велися в Тмутаракані, подальше плавання відбувалося уверх по Дону до Волока й вниз по Волзі до устя [2, с. 831]. Таким чином, підтверджується маршрут купців-русів (слов'ян-сакаліба), описаний Ібн Хордадбе-хом і аль Факіхом. Це дуже характерно для змішаних варязьких дружин, які дістали в Східній Європі ім'я «русів» [30, с. 84]. У будь-якому разі, цілком імовірно, що вже з першої третини IX ст. вони знали водний шлях, який проходив через Керченську протоку, Азовське море й Дон [19, с. 112].

Контекстна інформація, яка не має безпосереднього взаємозв'язку з територією Подоння-Придонецчя і не пов'язана з його населенням у хазарський час, але необхідна для кращого розуміння геополітичних процесів, наслідком яких стало падіння Хазарського каганату, є в «Книгах шляхів і держав» («Кітаб аль-масалік ва-л-мамалік»), укладених послідовниками й учнями засновника «класичної» школи арабської географії аль Балхі — аль Істахрі (в 50-і рр. X ст.) та Ібн Хаукалем (70-і рр. X ст.) [20, с. 216–217; 29, с. 313–316]. Слід звернути увагу на два повідомлення, що доповнюють одне одне. Перше — про три «групи» русів, крім праць

аль Істахрі й Ібн Хаукаля, воно є також в «Худуд аль Аллам», у аль Саведжі, аль Ідрісі та ін. [29, с. 316–318]. Друге — в Ібн Хаукаля, про навалу русів на Нижню Волгу в 969 р. [9, с. 90–101; 21, с. 171–179; 28, с. 225–227].

Як вважають фахівці, відомості арабо-перських авторів про три «групи» русів є дійсно відображенням східноєвропейських реалій кінця IX — початку X ст. Якщо припустити, що на цей час не всі руси перебували в контексті політики київських князів, то стає зрозумілим, чому деякі їх автономні групи, принаймні, в районі Донського річкового шляху, Керченської протоки й особливо Волги, виявляють самостійну військово-політичну активність. Навряд чи похід русів на Ітиль у 969 р. був продовженням походу київського князя Святослава 964–965 рр. та його східної політики. Радше за все його необхідно розглядати в контексті прагнення конкуруючих з Києвом і поки що незалежних від нього військово-дружинних груп (русів з Артанії або Славії арабо-перських джерел) узяти участь у грабежі Хазарського каганату та розподілі хазарської спадщини. У будь-якому разі ці тенденції визначають життя всього населення лісостепової зони Східної Європи, зокрема й алано-болгарського населення салтово-маяцької культури, свідчать про нові умови його існування і нові центри геополітичного впливу.

З періодом широкого застосування географічних термінів, основаних на етнонімі «рус» в акваторії Керченської протоки, корелює труд аль Ідрісі «Розваги стомленого в мандрах по областях» (1154 р.). Це праця енциклопедичного характеру, узагальнення практично всього, що було відомо арабським авторам з географії населеної частини землі до XII ст. Як відзначає І. Г. Коновалова, за рівнем та масштабом охоплення матеріалу її можна порівняти з тим, що зробили Страбон та Птолемей для античної науки.

Необхідно підкреслити, що деякі дані, які наводяться аль Ідрісі, архаїчні, відображують ситуацію середини X ст. Цікаво, що для нього, як і для іншого арабського автора XII ст. — аль Гарнаті [33], Хазарія й хазарське населення Східної Європи, незважаючи на те, що вони вже 150 років не існують, є географічною реальністю й описуються поряд з іншими сучасними об'єктами.

Аль Ідрісі був прибічником прийнятих з часів Ібн Хордадбеха поглядів на географію Волги, згідно з якими остання пов'язана рукавом (протокою) із Чорним морем. Про такий поділ Атіла (Ітиля) на рукава, один із яких впадає в Чорне море, аль Ідрісі згадує кілька разів [18, с. 84; 4, с. 217]. Очевидно, що йдеться про водну систему: Дон від переволоки до устя, Азовське море й Керченська протока. Цікаво, що подібні уявлення були характерні не тільки для пізньоантичних авторів, ранньосередньовічних арабів, але й для середньовічних італійських мореплавців [36, с. 247].

Аль Ідрісі також був обізнаний із характерним для ранніх арабських текстів твердженням про те, що Чорне море з'єднується прямим водним шляхом з «Навколишнім Океаном». Автори, котрі дотримувалися подібної точки зору, відзначали існування т. зв. «Константинопольської Протоки»,

яка нібито починалася з Константинополя і йшла на північ, розділяючи землі слов'ян, аж до її впадіння в «Оточуючий Океан» [23, с. 83; 26, с. 20; 22, с. 175].

На особливу увагу заслуговує розповідь аль Ідрісі про початок ріки Русія, про її шість приток, про міста, що перебувають на цих притоках, і про проживання в усій цій місцевості якогось народу ан-нібарія [18, с. 97]. Крім «Розваг стомленого в мандрах по областях» («Нузхат аль муштак фіхтірак аль афак»), ці дані є на відповідному місці мапи (на стику 5–6-ї секції VII клімату), доданої до цієї праці; ці ж міста названі в «Малому Ідрісі» (скорочений варіант «Нузхат аль муштак») і зазначені на мапі до нього [18, с. 97–98]. У легенді мапи до «Нузхат аль муштак» вони називаються: 1) Лука; 2) (А)ст(а)ркуса; 3) Б(а)рунь; 4) Наміста(а)так; 5) Х(а)рада; 6) (А)бада. На мапі «Малого Ідрісі»: 1) Бука; 2) (А)ст(а)ркуда; 3) Б(а)руні; 4) Буніда; 5) Бу'рада; 6) (А)лгада [18, с. 98–99].

Згадування народу ан-нібарія в «Нузхат аль муштак» і позначення його міст на відповідній мапі викликали своєрідне трактування в працях Б. О. Рибакова, Б. Недкова й О. Й. Пріцака. На думку останніх, тут в аль Ідрісі йдеться про Сіверський Донець і його притоки, а міста, показані на мапі — це городища салтово-маяцької культури, розташовані в лісостепу в середній течії Дінця, на Осколі й Тихій Сосні [32, с. 292–293]. За Б. О. Рибаківим, «народ «Ніварія» — майже безсумнівно плем'я «півночі» староруського літопису..., місто Х(а)рада (Бу'рада) — Сарада, тобто Салтів, Верхньосалтівське городище» [34, с. 22], а під горою Кукайа «... потрібно розуміти середньоруську височину, звідки беруть початок усі притоки Дінця» [34, с. 24].

Здавалося б, проблема пошуку слідів Північно-Західної Хазарії в середньовічній арабо-перській традиції вирішена. Саме ці дані нібито дозволяють реконструювати історичну географію регіону. Проте здійснений І. Г. Коноваловою джерелознавчий аналіз багатоскладного змісту розповіді аль Ідрісі про народ ан-нібарія, про його міста й притоки ріки Русія демонструє очевидну неправомірність теорій Б. О. Рибаків й О. Й. Пріцака [18, с. 102–106]. Найімовірнішим є визначення місця проживання народу ан-нібарія й, відповідно, його міст, у північній частині Східної Європи [18, с. 106]. На думку І. Г. Коновалової, «локалізація народу ан-нібарія в Новгородській Русі, на відміну від гіпотези Б. О. Рибаків й Б. Недкова, дозволяє знайти пояснення майже всім назвам міст, відповідає вказівці аль Ідрісі на північне розташування цієї території, урахує дані обох праць географа й заповнює той протиприродний пробіл у даних, що є в «Нузхат аль муштак» щодо Новгородської Русі» [18, с. 111]. Таким чином, названі праці аль Ідрісі й складені ним відповідні мапи не можна використовувати для вивчення історії Північно-Західної Хазарії.

Відомості арабо-перських авторів, які писали про Хазарський каганат та оточуючі його народи і племена пізніше, в XIV–XVII ст., є, зазвичай,

компіляціями вищеназваних праць, хоча і їх можна долучати до доповнення або уточнення деяких фактів.

Таким чином, арабо-перська історична та географічна література, як і візантійські, давньоруські й, окремо, європейські латиномовні джерела, не містить відомостей, які б безпосередньо розповідали про населення Північно-Західної Хазарії, її територію або пов'язані з її історією події. Утім, на основі даних письмових джерел про соціальний лад у Хазарському каганаті з певним ступенем імовірності підлягають реконструкції і відповідні структури алано-болгарського населення Північно-Західної Хазарії. Точність висновків можна перевірити на основі матеріалів могильників лісостепового варіанта салтово-маяцької культури, аналізу планування поселень. У такий же спосіб гіпотетичні дані про напрями міжнародної торгівлі й характер торговельних відносин алано-болгарського населення лісостепового Подоння-Придніччя у VIII–X ст., отримані на ґрунті праць арабо-перських авторів, слід апробувати за допомогою відповідних археологічних матеріалів. Подібні способи використання джерельної бази з історії Північно-Західної Хазарії необхідно визнати методично правильними такими, що відповідають характеру й пізнавальним можливостям усіх типів і груп розглянутих тут джерел. Певні відмінності відзначені дослідниками в невеличкий, але важливій щодо вивчення означеної тематики групі джерел хазаро-єврейського походження, які і будуть розглянуті в наступній статті.

Примітки

¹ «Халіфа Ібн Хайят (пом. 240 р.х. / 854 р. або 243–244 р.х. / 858 р.) — хадісознавець та історик, автор однієї генерації з аль Мадаїні (пом. 215 р.х. / 830 р. або 225 р.х. / 840 р., 228 р.х. / 842–843 р.) і Ібн Са'дом (пом. 279 р.х. / 892 р.), попередник аль Балазурі й аль Йа'кубі. Він походив з потомственої родини авторитетних хадісознавців Басри і сам як хадісознавець був визнаний Мухаммадом аль Бухарі й іншими укладачами збірників хадісів. Його коротка "Історія" ("Tarīx") — найдавніший арабський історичний твір, який дійшов до нашого часу повністю (охоплює період з 1 по 232 р.х. / 622–846 рр.). Основна цінність відомостей Халіфи в тому, що події в нього датовані не тільки порічним викладенням, але й точнішими датами (наприклад, із точністю до дня відповідного місяця), що дозволяє визначити в часі докладніші, але не датовані відомості інших авторів. Джерелом інформації про походи на Кавказ був його вчитель Абу Халід Йусуф б. Са'їд аль Басрі (пом. 190 р.х. / 805–806 р.). Лише в деяких випадках паралельно його відомостям він наводить дані Хішама б. аль Кальбі (пом. 204 р.х. / 819–820 р.), молодшого сучасника Абу Халіда. Інформаторами Абу Халіда були Абу аль Хаттаб аль Асаді й Абу Бара ан-Нумайрі, роки життя яких невідомі, але, зважаючи на те, що вони були попередниками Абу Халіда, можна припустити, що їх записи велися приблизно в середині II ст. р. х. (остання чверть VIII ст. н.е.)» [35, с. 442].

² Абуль Аббас Ахмед ібн Яхія ібн Джабір відомий за прізвиськом аль Баллад(з)урі [6, с. 35]. Сучасні сходознавці в російській транскрипції дотримують читан-

ня — Абу аль 'Аббас Ахмад аль Балазурі. Помер у 279 р.х. / 892 р. Є автором «Книги завоювання країн» («Кітаб футух аль-булдан»), написаної на кшталт всесвітньої історії [28, с. 23]. Матеріал подано за регіональним принципом (опис завоювань арабів від регіону до регіону в їх хронологічній послідовності), окрім того, аль Балазурі мало датує події, не часто називає своїх інформаторів. У випадках, коли аль Балазурі вказує на свої джерела, він, на відміну від Халіфі б. Хайята й ат-Табарі (в котрих існад з ланцюжком імен передатчиків звичайно безпосередньо передує повідомленню), перелічує імена авторів на початку зібрання даних, а самі повідомлення наводять уже без посилання на конкретного інформатора [35, с. 442].

³ Абу Джафар Мухаммад б. Джаріб б. Йазід б. Касір б. Галі ат-Табарі народився в столиці Табарістану Амуні наприкінці 224 або на початку 225 р.х. / 839 р. Походив він з місцевої іранської шляхетної родини. Багато навчався, побував у Сирії, Єгипті, Багдаді тощо. Помер у Багдаді в 923 р. «Історія» ат-Табарі — це величезна компіляція, складена із різноманітних джерел. Доведена до 915 р. [8, с. 6-7].

⁴ Абу Мухаммад Ахмад Ібн А?Сам аль Куфі написав "Книгу завоювань", помер у 926 р.

⁵ Ахмед Ібн абу Я'куб Ібн Дж'афар ібн Вахба ібн Вадіх, на прізвисько аль Я'Кубі [38, с. 3] — сучасна транскрипція «прізвиська» — аль Йа'кубі [35, с. 440].

⁶ Ібн аль Асір (1160-1234 рр.), автор 12-томної загальної історії ісламу «Таріх-аль-Каміль» — «Повний звід з історії».

⁷ Абу Алі Ахмед Ібн Омар Ібн Русте писав близько 903–913 р. В. В. Бартольд та І. Ю. Крачковський датували його твір 903 р. Він написав велику енциклопедію «аль А'лак ан-нафіса» («Дорогі цінності»), з якої зберігся тільки сьомий том, присвячений астрономії й географії [24, с. 159].

⁸ Абд аль Хай б. ад-Даххак б. Махмуд Гардізі був сучасником султана Зазни Зайн аль Міла 'Абд ар-Рашида б. Махмуда (1049–1053 рр.), якому і присвячена книга «Зайн аль-ахбар» [37, с. 288].

⁹ Араб за походженням. Народився на початку X ст. у Багдаді й здобув освіту. Багато мандрував, зокрема відвідав південні береги Каспійського моря, де і збирав відомості про Хазарський каганат та оточуючі його народи і території. Основні праці аль Мас'уді — «Промивальні золота та рудники дорогоцінних каменів» («Мурдж аз-Захаб ва Ма'адін аль Джаухар») і «Книга зауважень й перегляду» («Кітаб ат-Танбіх ва-л-Ішраф»). Помер у 956/7 р. [24, с. 171; 27, с. 62].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Айбабин А. И. *Этническая история ранневизантийского Крыма* / А. И. Айбабин. — Симферополь : ДАР, 1999. — 352 с.
2. Бартольд В. В. *Арабские известия о руссах* / В. В. Бартольд // *Сочинения*. — М. : Изд-во вост. лит., 1963. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 810–858.
3. Бейлис В. М. *Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX–X вв.* / В. М. Бейлис // *Ближний и Средний Восток*. — М. : Изд-во вост. лит., 1962. — С. 21–28.
4. Бейлис В. М. *Ал Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель* / В. М. Бейлис // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1982 г.* — М. : Наука, 1984. — С. 208–228.

5. Булгаков П. Г. «Книга путей и государств» Ибн Хордадбега: К изучению и датировке редакций / П. Г. Булгаков // Палестинский сборник. — 1958. — В. 3(66). — С. 127–136.
6. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в.) / А. Я. Гаркави. — СПб.: Типография Императорской АН, 1870. — 308 с.
7. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / пер. с арабск., коммент., исслед., указатели и карты Н. Велихановой. — Баку: ЭЛМ, 1986. — 428 с.
8. История ат-Табари / пер. В. И. Беляева с дополнениями О. Г. Большакова и А. Б. Халидова. — Ташкент: ФАН, 1987. — 442 с.
9. Калинина Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава / Т. М. Калинина // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г. — М.: Наука, 1976. — С. 90–101.
10. Калинина Т. М. Ал Мас'уди о расселении русов / Т. М. Калинина // Восточная Европа в древности и средневековье. — М.: Наука, 1978. — С. 16–22.
11. Калинина Т. М. Арабский источник X в. (географический трактат «Чистых братьев») о территории СССР и сопредельных районах / Т. М. Калинина // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1982 г. — М.: Наука, 1984. — С. 196–207.
12. Калинина Т. М. Торговые пути Восточной Европы IX в.: По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал Факиха / Т. М. Калинина // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 68–82.
13. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина / Текст, перевод, комментарий. — М.: Наука, 1988. — 180 с.
14. Калинина Т. М. Водные пространства Севера Европы в трудах арабских ученых IX–XII вв. / Т. М. Калинина // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-ти летию В. Т. Пацуто. — М.: Языки русской культуры, 1999. — С. 84–99.
15. Калинина Т. М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. — М.: Изд. фирма Вост. лит. РАН, 2000. — С. 106–119.
16. Калинина Т. М. Употребление этикона ал-хазар в арабо-персидских источниках IX–X вв. / Т. М. Калинина // Хазарский Альманах. — X.: Карабелла, 2002. — Т. 1. — С. 41–51.
17. Калинина Т. М. Интерпретация некоторых известий о славянах в «Анонимной записке» / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы: 2001 год: Историческая память и формы ее воплощения. — М.: Вост. лит., 2003. — С. 204–216.
18. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси / И. Г. Коновалова. — М.: Изд. фирма Вост. лит. РАН, 1999. — 254 с.
19. Коновалова И. Г. Походы русов на Каспий и русско-хазарские отношения / И. Г. Коновалова // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-ти летию В. Т. Пацуто. — М., 1999. — С. 111–120.
20. Коновалова И. Г. Восточные источники / И. Г. Коновалова // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Ч. 3. / под ред. Е. А. Мельниковой. — М.: Логос, 2000. — С. 169–258.

21. Коновалова И. Г. Падение Хазарии в исторической памяти разных народов / И. Г. Коновалова // Древнейшие государства Восточной Европы: 2001 г.: Историческая память и формы ее воплощения. — М.: Вост. лит., 2003. — С. 171–190.
22. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — М.: Наука, 1991. — 496 с.
23. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения / И. Ю. Крачковский. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. — Т. 4. — 919 с.
24. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература / И. Ю. Крачковский / Перепеч. с изд. 1957 г. — М.: Вост. лит., 2004. — 919 с.
25. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. / В. Ф. Минорский. — М.: Изд-во вост. лит., 1963. — 265 с.
26. Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? / В. Ф. Минорский // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М.: Наука, 1964. — С. 19–28.
27. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в ранне средневековье / Д. Е. Мишин. — М.: Ин-т востоковед. РАН — Изд-во Крафт+, 2002. — 368 с.
28. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. — М.: Наука, 1990. — 264 с.
29. Новосельцев А. П. Восточные источники о славянах и Руси VI–IX вв. (1965) / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. — М.: Изд. фирма Вост. лит. РАН, 2000. — С. 264–323.
30. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. / В. Я. Петрухин. — Смоленск-М.: Русич-Гнозис, 1995. — 320 с.
31. Подосинов А. В. Античные и раннесредневековые представления о речных путях, соединяющих бассейны Балтийского и Черного морей / А. В. Подосинов // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования. 2003 г. — М.: Изд. фирма Вост. лит. РАН, 2005. — С. 192–208.
32. Прицак О. Й. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела / О. Й. Прицак. — К.: Обереги, 1997. — Т. 1. — 1073 с.
33. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) // пер. с арабск., вступ. статья и примеч. О. Г. Большакова; историч. коммент. А. Л. Монгайта. — М.: Глав. ред. вост. лит., 1971. — 135 с.
34. Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 г. / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения института истории материальной культуры. — М., 1952. — В. 43. — С. 3–44.
35. Сведения арабских и персидских источников о походах к северу от Дербента (22 г.х. / 642–643 г. и 119 г.х. / 737 г.) / пер. текстов с арабск. на русский язык и коммент. подготовила Н. Гараева // История татар с древнейших времен в семи томах. Т. 1. Народы степной Евразии в древности. — Казань, 2002. — С. 440–481.
36. Скржинская Е. Ч. Петрарка о геноуэзцах на Леванте // Византийский Временник. — 1949. — Т. 2(27). — С. 245–266.

37. Стори Ч. А. Персидская литература / Ч. А. Стори. Ч. 1. Кораническая литература. Всеобщая история. История пророков и ранний ислам / пер. с англ., переработал и дополнил Ю. Э. Брегель. — М. : Глав. ред. вост. лит., 1972. — 693 с.
38. ЯКуби. История // Текст и перевод П. К. Жузе. — Баку : Изд. об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1927. — 35 с.

Надійшла до редколегії 11.03.2010 р.

УДК 94 (100) “653” : 930.1 (477) “04/16”: Лавровський

С. І. ЛИМАН

ПЕТРО ОЛЕКСІЙОВИЧ ЛАВРОВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК-МЕДІЄВІСТ: ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1851–1869)

Уперше комплексно розглядається вивчення професором Харківського університету П. О. Лавровським історії зарубіжних середньовічних слов'ян. Підкреслюється, що головними темами його досліджень стали діяльність Кирила і Мефодія і з'ясування причин поразки Чехії в 1620 р.

Ключові слова: П.О. Лавровський, медієвіст, середні віки, Харківський університет.

Впервые комплексно рассматривается изучение профессором Харьковского университета П. А. Лавровским истории зарубежных средневековых славян. Подчеркивается, что главными темами его исследований стали деятельность Кирилла и Мефодия и выяснение причин поражения Чехии в 1620 г.

Ключевые слова: П.А. Лавровский, медиевист, средние века, Харьковский университет.

The article reviews for the first time the study of medieval Slavic history by P.A. Lavrovskiy, Professor of Kharkiv University. The main fields of his research were the acts of Cyril and Methodius, revelation of reasons of Czech defeat in 1620.

Key words: P.A. Lavrovskiy, medievalist, Middle Ages, Kharkiv University.

Ця стаття — данина щирої поваги до моїх колег, які брали участь у міжнародному симпозиумі «Харківський університет і серби» (29–30 вересня 2009 р.). Під час обговорення проблеми реальної значимості досліджень кафедри слов'янської філології дореволюційного Харківського університету постало питання про необхідність підготовки окремої публікації, присвяченої науковій діяльності відомого вченого-славіста Петра Олексійовича